

Рекотов Петро Валентинович

УДК 340.0 (09)

**Німецько-фашистський окупаційний режим
в Україні 1941-1944 рр.
(Історико-правовий аспект)**

Спеціальність 12.00.01 - теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових вчень

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

00738254 (Т)

AB 38.843

Робота виконана на кафедрі історії держави та права Національної академії внутрішніх справ України Міністерства внутрішніх справ України

Науковий керівник — доктор історичних наук, доцент Чайковський А.С. Національна академія внутрішніх справ України, начальник кафедри історії України

Офіційні опоненти: — доктор юридичних наук, професор Копиленко О.Л. Секретаріат Верховної Ради України, заступник завідуючого юридичним відділом

— кандидат юридичних наук, доцент Зайцев Л.О. Університет внутрішніх справ начальник кафедри теорії та історії держави та права

Провідна установа — Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Захист відбудеться "18" *грудня* 1997 року о *14* годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 02.24.01 при Університеті внутрішніх справ (310080 Україна, м.Харків, пр. 50-річчя СРСР,27).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Університету внутрішніх справ (310080 Україна, м.Харків, пр. 50-річчя СРСР,27).

Автореферат розісланий "16" *листопада* 1997 року.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

В.Є. Кириченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Війни несуть людству найбільш жахливі страждання, горе і біди. Усе це відчуло на собі в 40-і роки ХХ ст. населення України, по землях якої двічі прокотилися вогненний смерч. Наслідки військового протистояння позначилися не лише на долі сучасників, але й наступних поколінь, на демографічній ситуації, соціально-економічному і політичному розвитку українського суспільства. Відчуваються вони й нині.

Дослідники як раніш, так і зараз приділяють велику увагу вивченню історії Великої Вітчизняної війни і, зокрема, періоду тимчасової окупації території України гітлерівською Німеччиною та її союзниками. На сьогодні важливим є, поряд з використанням сукупності достовірних фактів, не просто висвітлення окремих подій, але й науково обгрунтоване пояснення, чому саме вони відбувались так, а не інакше, які були на те причини, яким закономірностям історичного процесу вони підлягали, тобто розкриття причинності того чи іншого явища. При цьому, висувачи нові дослідницькі завдання, науковці мають керуватися не тимчасовими і кон'юнктурними міркуваннями, а об'єктивними законами пізнання історичної дійсності та професійними інтересами. Лише в результаті ґрунтовного аналізу усіх позитивних і негативних, суб'єктивних і об'єктивних чинників, які впливали на розвиток подій у роки війни, можна створити справді наукову картину історії окупації 1941-1944 рр., очищену від ідеологічних нашарувань, тенденційних оцінок, прямих спотворень та "білих плям".

Складовою частиною німецько-фашистської агресії є окупаційний режим, який в українській історико-правовій науці не був об'єктом самостійного дослідження. У той же час, вивчення системи його управління, яке здійснювалось із застосуванням різних адміністративних форм в тих чи інших загарбаних районах колишнього СРСР, у тому числі й України, засобів та методів, використаних окупантами для досягнення, всупереч законам і звичаям війни, своїх загарбницьких цілей, дає можливість відповісти на питання якого небезпечного ворога було переможено, поряд з питанням як це було зроблено, якому в нашій історіографії приділено набагато більше уваги.

Розглядати події та аналізувати процеси, що мали місце в захоплених ворогом українських областях у всій їх повноті та діалектичній суперечності неможливо без врахування такої складової того трагічного періоду війни, як окупаційний режим. Це і зумовило вибір теми даної роботи, яка є внеском в

розробку загальнокафедральної теми кафедри історії держави і права Національної академії внутрішніх справ України "Історичні проблеми держави, права та правоохоронних органів України".

Предметом дисертаційного дослідження є німецько-фашистський окупаційний режим, встановлений на території України, захопленій гітлерівською Німеччиною та її сателітами, як військово-поліцейська, адміністративно-господарська система засобів і методів здійснення окупаційної влади.

Хронологічні рамки роботи включають період окупації теренів України (червень 1941 - серпень 1944 рр.).

Географічні межі дослідження охоплюють територію України за станом на 22 червня 1941 р., а також автономної республіки Крим, як її сучасної складової частини. Закарпаття вилучене зі сфери вивчення, оскільки воно на той час не входило до Радянського Союзу і тут окупаційний режим Угорщини мав суттєві особливості, що може бути предметом окремого дослідження.

Стан наукової розробки проблеми. В літературі, присвяченій історії Великої Вітчизняної війни, розкривається багато питань, пов'язаних з окупаційним режимом в Україні. Перший внесок в історіографію проблеми зробили сучасники подій. Звірства, сваволя і насилля окупантів широко висвітлювались у виданнях періоду війни. В них підкреслювалось, що злочинні дії гітлерівців і їх союзників були не випадковими, а виходили з політичних і економічних цілей, які переслідувала Німеччина та її сателіти.

У ряді спеціальних статей, брошур викривались злочини окупантів проти радянських військовополонених, масове знищення дітей, цивільного населення, заручництво тощо. Певну роль у розкритті теми відіграла серія збірок документів, яку у 1942 р. видав Народний комісаріат оборони Союзу РСР, куди ввійшли протоколи, акти, заяви, донесення, записи розповідей очевидців; виписки із захоплених листів і щоденників ворожих солдатів та офіцерів; свідчення полонених гітлерівців; злочинні накази окупаційного командування, які санкціонували вбивства, розбій. Вони змальовували жахливу картину насилля і знущань, масового знищення мирного населення та військовополонених.

Однією з перших праць, в якій наводиться схема організації військово-господарського окупаційного апарату загарбників, є брошура А.Леонтьєва "Зелена папка" Герінга", де він вказує на існування цілої системи заходів по здійсненню грабежу і розбою.

Відомості про "новий порядок", встановлений окупантами на захоп-

лений території України, містяться також у роботах, присвячених руху Опору в тилу ворога. В них побіжно розглядаються умови німецько-фашистського окупаційного режиму. Численні факти, що розкривають методи і засоби, якими користувались гітлерівці при здійсненні своїх варварських планів, наводяться в повідомленнях радянського Інформбюро, а також у матеріалах Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, збірниках документів, виданих в УРСР в 1943-1945 рр.

Таким чином, у цей період йшло накопичення фактичного матеріалу з досліджуваної теми. Однак слід зазначити, що має місце певна складність його використання через відсутність точного датування фактів та вказання повних назв згадуваних населених пунктів.

Наступне десятиліття відзначене створенням широкої документальної бази, особливо у зв'язку з підготовкою Нюрнберзького процесу над головними німецькими військовими злочинцями. Опублікована в цей час література висвітлює юридичний бік проблеми в цілому. З'являються у вигляді збірників матеріали Нюрнберзького процесу. В науковий обіг введено значну кількість нових фактів, які були певною мірою узагальнені й отримали юридичну оцінку, так само, як і методи та засоби, що ними користувались загарбники. Ці матеріали відзначаються скрупульозною точністю в аналізі документальних свідчень. У 50-60-х рр. в ряді областей України були опубліковані збірники документів, які мали спеціальні розділи, присвячені темі, що нами розглядається. Загалом же, у другій половині 40-х — першій половині 50-х років відбувається систематизація матеріалу по німецько-фашистському окупаційному режиму. Однак, як саме діяли окупанти, як корегувалась окупаційна політика в ході війни, які органи її здійснювали, в публікаціях першого післявоєнного десятиліття майже не відображалось.

У наступний період, питання, пов'язані з окупаційним режимом, знайшли висвітлення в шеститомній "Истории Великой Отечественной войны Советского Союза", в першій книзі п'ятого тому "Истории Коммунистической партии Советского Союза", десятому томі "Истории СССР", в дванадцятитомній "Истории второй мировой войны 1939-1945". Не дивлячись на те, що виклад фактичного матеріалу позначений виключно домінацією ідеологічного фактора, позитивним з точки зору досліджуваного аспекту є розкриття участі й ролі вермахту, німецьких монополій, окупаційних властей у скоєнні злочинів на окупованій території СРСР, а також виділення того моменту, що тут окупаційний режим, порівняно з ін-

шими країнами, був найбільш жорстоким, хоча особливості режиму в окремих регіонах СРСР, зокрема, України, у них не розглядалися.

Окремо слід виділити книгу "Немецко-фашистский оккупационный режим", до якої увійшли доповіді й повідомлення українських істориків В.С. Коваля, М.В. Коваля, Ф.П. Шевченко та ін. на 3-й Міжнародній конференції з історії руху Опору в роки другої світової війни. Її спеціальні розділи присвячені окупаційному режиму в Україні, пограбуванню національних багатств, злочинам проти культури, вивезенню населення, застосуванню терору як основного засобу досягнення мети.

Широка документальна база, введення в науковий обіг ряду нових архівних матеріалів відзначають монографію М.М. Загорулько та А.Ф. Юденкова "Крах плана "Ольденбург". В ній певне місце відведено характеристиці фашистського окупаційного режиму в Україні, військово-економічного та адміністративного апарату. Автори дослідили деяку трансформацію окупаційної політики в ході війни, коли гітлерівці змушені були використовувати як метод управління не лише терор, а й соціальну демагогію.

Звертає на себе увагу книга "Война в тылу врага", в якій відображені особливості окупаційного режиму в умовах міст і промислових центрів на захоплених ворогом територіях СРСР, в тому числі й на Україні. Певна увага приділяється структурі окупаційних органів, хоча детально вона не розглядається.

Різні аспекти досліджуваної проблеми висвітлені в трьохтомному виданні "Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза" та сьомому томі "Історії Української РСР", де з використанням в основному вже відомого фактичного матеріалу зроблено узагальнення відомостей про встановлення окупаційного режиму, звірства і злочини гітлерівців, а також його наслідки, особливо в економічній сфері. Особливості режиму в різних окупаційних зонах висвітлення в цих роботах не знайшли.

Багатоплановий характер з точки зору розглядуваного питання мають дослідження В.С. Коваля та М.В. Коваля. Перший з них особливу увагу приділив питанням запланованості різних напрямків окупаційної політики, ліквідації органів радянської влади, здійснення жорстокого терору щодо місцевого населення. Дослідник обґрунтовує тезу про об'єктивну неможливість, виходячи з природи фашистського режиму, проведення більш гнучкої окупаційної політики. Умови життя населення на захопленій території, викорінення загарбниками політичного і суспільного ладу, укладу

життя, застосування насильницької системи примусової праці та ін. висвітлено в працях М.В. Ковалю. Особливу увагу він концентрує на знищенні і пограбуванні культурних цінностей українського народу. В цілому, згадані автори значно збагатили історіографію проблеми широким залученням архівних документів, що відображають різні аспекти діяльності окупаційних органів та її наслідків. Проте зосередити увагу на більш детальному розгляді досліджуваних процесів вони в силу різних причин не змогли.

Досить важливу роль у ході дослідження відіграли збірники документів кінця 60-х - середини 80-х років та матеріали Київського процесу, які значно розширюють документальну базу і відзначаються відомою зручністю в роботі, оскільки їх матеріал певним чином систематизований. Окремо слід відмітити збірник "Злодеяння нацистів на Україні; 1941-1944," який був підготовлений до друку О.Ф. Висоцьким, В.Н. Денисовим, О.Л. Копиленком та Г.І. Чамбутом, виданий англійською мовою і зорієнтований на закордонного читача.

Великий інтерес викликає робота Т.С. Першиної "Фашистський геноцид на Україні 1941-1944". Автор, викриваючи злочини окупантів, зосереджує свою увагу в основному на відображенні політики геноциду і, у зв'язку з цим, торкається питання діяльності каральних органів. Цей же аспект частково розглядається І.Є. Левітом відносно українських областей, де "порядкувала" румунська адміністрація, що робить його працю особливо цінною для дослідження. В роботі "Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941-1944" стан і діяльність окупаційних установ розглядається в загальному контексті перебігу подій. Їх детальний аналіз у цій та попередніх працях не проводився.

Цінною з точки зору характеристики спеціальних каральних органів окупантів, які активно діяли проти руху Опору, є робота А.С. Чайковського "Невідома війна", в якій автор порушує широке коло проблем "малої війни", використовуючи свіжовіднайдені документальні матеріали та архівні джерела. У науковій літературі висвітлювалися окремі аспекти проблеми, є ряд праць з близьких та дотичних тем, зокрема з питань людських втрат України у війні (І.Т. Муковський, О.Є. Лисенко), фінансової політики третього рейху на окупаційній території (І.Г. Ветров), структури нацистських каральних органів (П.В. Медведок) та ін.

Питанням кримінальної відповідальності за злочини проти людства присвячені роботи таких юристів, як А.Н. Трайнін, Н.Н. Полянський, Ф.І. Кожевников, Д.Б. Левін, А.А. Піонтовський, Н.С. Алексєєв. Злочинні

методи ведення війни, в тому числі і на окупованій території, розглядалися Е.А. Коровіним.

Дослідження Ромашкіна П.С. містять аналіз основних аспектів проблеми боротьби зі злочинами проти миру та людства, а також розкривають питання порушення законів і звичаїв війни і, в тому числі, на окупованій території. І. Ледях, А. Полторак, М. Рагінський у своїх працях головне місце відвели проблемі покарання фашистських військових злочинців. Питання дотримання законів і звичаїв війни, державного суверенітету, самого поняття військової окупації розглядаються в роботах А.І. Давидова, І.Д. Левіна, О.І. Тіунова.

Історіографію проблеми збагатили і західні історики. Значний інтерес викликає фундаментальна монографія Норберта Мюллера "Вермахт и оккупация (1941-1944)", в якій автор, досліджуючи злочинну роль вермахта у впровадженні "нового порядку", розглядає й німецький апарат управління та військово-економічні органи зони військової адміністрації, а також їх діяльність по різних напрямках окупаційної політики.

Одному з них, а саме нацистській політиці винищення, приділена увага чеським істориком Вацлавом Кралем. Деякі риси "нового порядку" в Україні фрагментарно висвітлені Уільямом Ширером у роботі "Взлёт и падение третьего рейха". Ці вчені не ставили своїм завданням детальне вивчення окупаційного режиму в Україні та його проявів, тому їх дослідження в цьому аспекті не відзначаються достатньою глибиною.

Певний інтерес викликає книга польського історика і публіциста Шимона Датнера "Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных во второй мировой войне". Автор відтворює картину безпрецедентних злочинів гітлерівського вермахту по відношенню до військовополонених на території окупованих ним країн, у тому числі й України.

У книзі В.Косика "Україна і Німеччина у другій світовій війні" зроблено спробу відтворити політику рейху в українському питанні й показати окупацію України в контексті загальної політики Гітлера щодо Східної Європи. При цьому широко залучається матеріал німецьких архівів, що підвищує цінність даної праці. В цілому ж, регіональні особливості окупаційного режиму в Україні у згаданих роботах практично не відображені, за виключенням, хіба що книги Н. Мюллера. Правові норми сухопутної війни і, зокрема, пов'язані з регулюванням режиму військової окупації, розглядаються у роботах німецьких юристів Ф. Ліста та Л. Оппенгейма.

Таким чином, у науковій літературі в тій чи іншій мірі знайшли ви-

світлення питання, пов'язані з окупаційним режимом в Україні, однак історико-правовий аспект вказаної проблеми не став предметом спеціального дослідження.

Мета і головні завдання дослідження. Враховуючи наукову та практичну значимість теми, її актуальність і недостатнє висвітлення, а також важливість для майбутніх поколінь уроків війни, опираючись у вивченні зазначеної проблеми на досягнення сучасної історичної науки, дисертант прагнув дослідити в історико-правовому аспекті питання встановлення, існування, особливості та наслідки терористичного фашистського окупаційного режиму в різних регіонах України під час загарбання її ворогом.

Відповідно поставленій меті у дисертації вирішуються такі основні наукові завдання: показати закладення протиправного характеру окупаційного режиму у планах загарбників; дослідити адміністративно-територіальний поділ українських земель, введений окупантами, у різні періоди війни; розглянути нормативну базу, структуру, функції і завдання адміністративних та каральних окупаційних органів і встановити їх особливості в різних окупаційних зонах; простежити відповідність встановлення та існування окупаційного режиму нормам міжнародного права; розкрити злочинний характер діяльності окупаційних органів та каральних підрозділів; проаналізувати наслідки окупації України у воєнні та повоєнні роки; дати правову оцінку окупаційного режиму.

Методологічною основою дисертації є закони діалектики і логіки суспільного розвитку, принцип конкретно-історичного аналізу суспільних явищ і подій. У роботі застосовано проблемно-хронологічний метод, який передбачає комплексний підхід до вивчення проблеми.

Джерельну базу дослідження склали різноманітні за характером, формою і змістом насамперед неопубліковані і опубліковані матеріали. У роботі використані документи Центрального державного архіву вищих органів державної влади і державного управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), Державного архіву Запорізької області.

Під час роботи в ЦДАВО України опрацьовано матеріали фондів колекції мікрофотокопій документів (КМФ-8), Української республіканської комісії по обліку збитків і злодіянь, заподіяних фашистськими загарбниками (Ф.3538), колекції документів з історії Великої Вітчизняної війни (Ф.Р-4620), загального діловодства Архівного управління при Раді Міністрів УРСР (Ф.14).

Особливе значення для висвітлення проблеми становить фонд КМФ-8, до якого включено документацію німецько-фашистських адміністративних установ, що діяли на окупованих територіях. Це директивно-розпорядча документація, звіти, донесення, матеріали нарад, листування та ін. Тут же знаходиться документація груп армій “Південь”, “А”, “Б”, їх тилових охоронних та поліцейсько-жандармських підрозділів. Це накази, розпорядження, інструкції, оперативні зведення, журнали бойових дій, карти, схеми та ін.

За змістом їх можна умовно об'єднати в дві групи. До першої входять документи верховного командування, що розкривають характер окупаційного режиму на тимчасово загарбаній території, політико-правові форми окупаційного управління. До другої групи відносяться документи, які відклялися в результаті діяльності німецьких тилових охоронних і поліцейсько-жандармських підрозділів. Це місячні, декадні, денні зведення, донесення вищестоячому командуванню, журнали бойових дій та ін. У цих документах містяться дані про масове знищення мирних жителів і військовополонених; грабежі, умови праці і життя на окупованій території, вивезення на роботу до Німеччини, організацію ідеологічної обробки населення.

Із фондів ЦДАГОУ широко використано документи і матеріали комісії з питань історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР (Ф.166), Українського штабу партизанського руху (УШПР) (Ф.62), ЦК Комуністичної партії України (Ф.1). Вони містять повідомлення, звіти, доповідні записки, довідки НКВС УРСР, УШПР, Головного розвідувального управління Червоної Армії про особливості режиму в різних окупаційних зонах, дислокацію карально-розвідувальних органів, насильницькі заходи окупантів (Ф.1, 62), директиви, накази, розпорядження німецьких властей (Ф.166).

Цікаві матеріали зберігаються у фондах ДАЗО Р-1433 (“Запорізька міська управа”) та Р-1435 (“Штадткомісаріат м. Запоріжжя”). Це штатні розклади відділів управи, дані про їх діяльність, списки установ, підприємств, організацій, що існували в період окупації.

Значну за обсягом групу джерел становлять збірники документів і матеріалів, які містять директиви і розпорядження, накази вищих керівників третього рейху та Румунії, нацистської верхівки, німецького та румунського верховного командування, окупаційної влади в різних адміністративних зонах, розкривають плани гітлерівської Німеччини та її сателітів щодо окупованої України, злочинний характер окупаційного режиму, здійснення різних напрямків окупаційної політики. Особливе значення для дослідження

проблеми мають матеріали Нюрнберзького процесу над головними німецькими військовими злочинцями, Київського процесу, тематичні збірки документів.

Ще одну групу, досить суттєву для вирішення основних проблем дослідження, становлять різні міжнародно-правові документи, зокрема, положення Гаазьких та Женевських конвенцій і угод.

Важливу роль в процесі опрацювання теми відіграли матеріали газет, як тих, що виходили під контролем окупантів ("Нове Українське слово", "Нове Запоріжжя", "Молва", "Одесская газета"), так і радянських ("Правда", "Літературна Україна" та ін.). Їх фактичні дані допомогли доповнити архівний матеріал, якого не вистачає.

В роботі над дисертацією автор прагнув критично використовувати різні за змістом та характером віднайдені матеріали, перевіряючи їх за допомогою різнобічного аналізу документів і джерел.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що на основі ґрунтовного аналізу переважно маловідомих архівних документів і матеріалів, а також видрукованих джерел, вперше зроблено спробу в історико-правовому аспекті дослідити питання встановлення й функціонування німецько-фашистського окупаційного режиму в Україні та його наслідків у 1941 – 1944 рр., насамперед за участю терористичного за своїм змістом військово-поліцейського окупаційного апарату.

На захист виносяться такі основні положення:

- протиправний характер окупаційного режиму в Україні в політичних та економічних планах окупантів закладався задовго до її загарбання;

- не визнаючи за Україною права на державне існування, розглядаючи її територію лише як "німецький простір", гітлерівці розітнули її на частини, порушивши територіальну цілісність, ввівши новий адміністративно-територіальний поділ, та встановивши кілька адміністративних форм окупаційного управління;

- здійснення політичних та економічних планів поневолення українського народу мали виконати різні окупаційні органи шляхом жорсткого "упокорення" захоплених областей;

- структура органів цивільної та військової адміністрації, їх склад, а також функції і завдання, які ставились перед ними, свідчать про наявність загальної і всеохоплюючої системи, спрямованої на організацію та здійснення "ґрунтової" експлуатації окупованої території, в першу чергу для забезпечення потреб рейху й вермахту; все це отримало юридичне забезпечення у нормах та актах;

- система окупаційного управління не могла функціонувати інакше, як опираючись на розгалужений і чисельний каральний апарат в особі спеціальних органів і підрозділів, суду, частини вермахту і держав-союзниць, залучені до виконання специфічних окупаційних завдань;

- при проведенні загарбницької політики в Україні, ігноруючи вимоги цивілізованого світу щодо здійснення режиму окупації, німецько-фашистські загарбники широко застосовували злочинні за своїм змістом форми і методи діяльності, що суперечило нормам міжнародних конвенцій і угод.

- одним з основних наслідків окупаційного режиму стало те, що Україна у своєму економічному та політичному розвитку була відкинута на десятиліття назад, в результаті масового знищення населення підірвано і скорочено її генофонд;

- нормативно забезпечений окупаційний режим являв собою злочинну військово-поліцейську, адміністративно-господарчу систему органів і заходів, спрямовану, всупереч законам і звичаям війни, на поневолення, колонізацію і анексування окупованих українських земель.

Практичне значення дослідження теми полягає в тому, що її основні положення, теоретичні висновки та фактичний матеріал можуть бути використані при створенні узагальнюючих і спеціальних праць з історико-правової проблематики розглянутого періоду, у навчальному процесі середніх та вищих навчальних закладів з відповідних тем по історії держави і права України, історії України, історії держави і права зарубіжних країн.

Апробація результатів роботи. Матеріали дослідження обговорювались на кафедрі держави і права Національної академії внутрішніх справ України. Окремі висновки і узагальнення апробовані на III Міжнародній студентській науково-методичній конференції "Історія Батьківщини і сучасність" (Київ, 23-25 квітня 1996 р.), науковій конференції докторантів і ад'юнктів УАВС "Правоохоронна діяльність в умовах утворення української державності" (Київ, 22-24 квітня 1996 р.), Міжнародній науково-практичній конференції "Право і культура українського суспільства: історія і сучасність" (Київ, 5-6 травня 1997 р.), Міжнародній науково-практичній конференції "Права человека в условиях становления гражданского общества" (Курськ, 15-16 травня 1997 р.), науково-теоретичній конференції за підсумками науково-дослідної роботи НАВСУ в 1996-1997 рр. (Київ, 17 травня 1997 р.). Основні положення дисертації викладені в семи наукових публікаціях.

Структура роботи. Дисертація подана на 154 сторінках і складається з вступу, трьох розділів і висновків. До тексту додано бібліографіч-

ні посилання (25 ст.), список використаних джерел (14 ст.), та 24 додатки (27 ст.).

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обгрунтовується актуальність теми дослідження, визначені наукова новизна дисертації, її предмет, мета і завдання, показана методологічна основа дослідження, охарактеризовані використані джерела, сформульовані висновки і положення, які виносяться на захист, вказано практичне значення роботи та дана інформація про апробацію її результатів.

У першому розділі - "Запровадження окупаційного режиму в Україні" - досліджується закладення протиправного характеру режиму у планах загарбників та дається їх загальна характеристика, розглядається адміністративно-територіальний поділ захоплених українських земель, виникнення і структура окупаційних адміністративних і каральних органів у зоні військового управління та таких адміністративних утвореннях як рейхскомісаріат Україна, дистрикт Галичина, губернаторства "Бессарабія", "Буковина", "Трансністрія".

Показано, що експансіоністські прагнення Німеччини щодо України мають досить тривалу історію. Ще в кінці XIX століття представники Пангерманського союзу виявляли бажання вирішити свої економічні проблеми за її рахунок. Численні висловлювання Гітлера та інших представників нацистської верхівки, дипломатичного корпусу європейських країн свідчать, що Німеччина тримала Україну в полі зору як об'єкт агресії задовго до початку війни. Важливою умовою майбутньої реалізації агресивних задумів став прихід нацистів до влади в Німеччині у 1933 році.

Дослідження дало змогу зробити висновок про те, що доктрина "тотальної війни", яка виходила з принципу досягнення перемоги будь-якою ціною з порушенням норм міжнародного права, включала як основу — здійснення окупаційного режиму. В таких документах як генеральний план "Ост", "Директиви по управлінню економікою в окупованих східних областях ("Зелена папка" Герінга) "Коричнева папка" та численних інструкціях, наказах, розпорядженнях, що з'явилися вже безпосередньо в ході війни, закладався його злочинний характер.

В окупованих областях запроваджувався новий територіальний і адміністративний поділ. При цьому була порушена територіальна цілісність України. Почали діяти окупаційні військові та цивільні органи. В зоні військової адміністрації вони виконували два завдання: командне й

управлінське. До першого відносилось "забезпечення спокою" і охорона тилів. До другого - створення, керівництво і контроль місцевих органів управління, "мобілізація резервів" для ведення війни. Глибокими організаційними перетвореннями і налагодженням всеохоплюючої системи експлуатації вони практично не займалися.

Щодо поліцейських та інших каральних органів, то вони були досить численними і розгалуженими. Це СД, гестапо, айнзацгрупи (до складу яких входили службовці СС, гестапо, кримінальної поліції), підрозділи таємної польової поліції (ГФП), особливі відділи абвера, охоронна поліція, польова жандармерія тощо.

Встановлено, що важливу складову опори режиму становили окупаційні частини сухопутних військ - охоронні дивізії, завданням яких було "замирення" ("упокорення") окупованих територій і охорона комунікацій.

Призначення німецьких поліцейських та військових каральних підрозділів, їх чисельність, різноманітність та завдання, які перед ними ставились, свідчать про надзвичайну величину повноважень, здатність впливати на життя населення окупованих районів, а також на значимість їх "діяльності" для існування і функціонування окупаційного режиму.

Вивчення архівних матеріалів показало, що організація місцевої поліції в різних частинах військової окупаційної зони України (оперативні тиліві райони групи армій "Центр" та "Південь") дещо відрізнялася. Та, загалом, всі її різновиди й інші допоміжні формування з місцевих мешканців практично в усьому залежали від німецьких окупаційних органів, що визначали їх структуру, кадровий і кількісний склад, завдання та функції, форми й методи діяльності і були в їх руках інструментом здійснення окупаційної політики. Ту ж роль виконували і місцеві суди.

Порівняльний аналіз становища українських регіонів, які увійшли до складу різних окупаційних утворень у зоні цивільної адміністрації показав, що воно суттєво відрізнялося. Дистрикт Галичина управлявся німецькою адміністрацією і був включений до складу польського генерал-губернаторства. На його територію поширювалось німецьке судочинство. В силу вступили закони, які діяли до осені 1939р.

Губернаторства "Бессарабія", "Буковина" і "Трансністрія" адмініструвались румунами, причому тут, на відміну від інших областей окупованої України, навіть місцеві органи управління румунізувались. Проявлялись непрості стосунки між Німеччиною та Румунією, насамперед тому, що Гітлер не поспішав остаточно вирішити долю "Трансністрії". Якщо "Бессарабія" та "Буковина" вважались румунами "територією, звільненою

від іноземної (радянської - авт.) окупації", то у "Транснїстрїї" вони за німецьким мандатом могли лише здійснювати тимчасове управління. Значну роль тут відігравали представники німецького командування.

Особливе місце в управлінні окупованими східними територіями, зокрема районами, що становили рейхскомісаріат Україна (РКУ), займало міністерство у справах окупованих східних областей А. Розенберга. Більшість розпоряджень директивного характеру проходили саме через нього. Структура всіх ланок німецького адміністративного апарату РКУ повторювала в спрощеній формі його структуру і, проте, відрізнялась чималою громіздкістю.

В умовах повної підконтрольності й залежності від німецьких адміністративних і поліцейських установ діяли органи місцевого управління. Це виявлялося як у порядку заміщення посад, так і в тому, чим керувалися вони в своїй діяльності. В РКУ, наприклад, райуправа отримувала вказівки і була підзвітна як військовим органам (комендатурам), так і органам цивільної адміністрації (гебітс-, штадт- та ортскомісаріатам).

Мету організації гноблення населення у рейхскомісаріаті Україна, як і на всій окупованій території, переслідували суди різних рівнів (обергеріхт, дойчгеріхт, зондергеріхт, третейські суди, суди, що були очолені "шеффенами"). Головну ж роль у зміцненні окупаційного режиму відігравали командуючий СС і поліцією та командуючий збройними силами з підпорядкованими їм військовими формуваннями.

У другому розділі - "Нормативна основа окупаційного режиму" - розглядаються основні вимоги цивілізованого суспільства щодо прав та обов'язків воюючих сторін при здійсненні режиму окупації, форми і методи діяльності окупаційних органів, її відповідність нормам міжнародного права та директивно-розпорядчі документи, що слугували основою введення та існування режиму.

На початок другої світової війни щодо її ведення діяли такі найбільш важливі міжнародні угоди: Петербурзька декларація 1868 р. про відміну вибухових і запалювальних куль; Гаазькі конвенції 1899 і 1907 рр. про закони і звичаї сухопутної війни; Женевська конвенція 1929 р. про покращення долі поранених і хворих в діючих арміях, яка замінила собою Женевські конвенції 1864 і 1906 рр.; Женевський протокол 1925 р. про заборону хімічної і бактеріальної зброї; Женевська конвенція 1929 р. про військовополонених та ін. Вони в значній мірі враховували і захищали інтереси місцевого мирного населення, військовополонених, передбачали певні правила щодо заволодіння й використання різних видів власності,

культурних та наукових цінностей, культурно-побутових закладів, застосування зброї, примусової праці в тимчасово окупованих областях тощо. Значна частина цих документів стосується прав та обов'язків окупанта і була підписана Німеччиною.

Не зважаючи на це, під час здійснення окупаційного режиму на захопленій території України систематично порушувались норми ряду зазначених міжнародних угод. Накази, директиви, інструкції фашистських керівних органів, приведені в дію з перших же днів перебування на окупованій території, передбачали, санкціонували, насаджували та заохочували насилля, сваволю, масове знищення її мешканців.

У дисертації показано, що окупаційний режим загарбників являв собою систему планомірного гноблення населення захоплених районів. Управлінські, каральні органи та вермахт наділялися практично необмеженими правами по відношенню до нього. Вони не тільки мали "право", але й були зобов'язані виявляти граничну жорстокість, що підтверджується документами.

Дослідження діяльності окупаційних органів і підрозділів дозволило проаналізувати її напрямки, форми і методи. Активно, у відповідності до поставлених перед ними завдань, діяли айнзацгрупи. Проведення масових страт мирного населення та військовополонених, окрім боротьби з партизанами і охорони комунікацій, не є чимось винятковим чи нечуваним у діяльності охоронних дивізій. Безпрецедентні за масштабами та жорстокістю вбивства впроваджувались під виглядом боротьби з рухом Опору. Не існувало навіть скільки-небудь точного визначення поняття "партизан", що робило можливим його широке тлумачення та використання.

Ефективність каральних експедицій проти партизан окупанти прагнули підвищити, застосовуючи тактику "спаленої землі" - спалення населених пунктів, повне чи часткове знищення мешканців, пограбування майна. Ці злочини характеризуються масштабністю, запеклою жорстокістю та садизмом.

Одним з важливих методів масового знищення людей була злочинна система заручництва, що застосовувалась окупаційними органами систематично і планомірно. Це робилося паралельно з досягненням ще однієї мети - запобігання виникнення і поширення патріотичної боротьби населення та забезпечення безпеки армії. Важлива роль в розробці і насадженні цієї системи належить німецькому верховному командуванню. З метою досягнення залякувального впливу, саме здійснення вбивства було жорстоким і нещадним, при цьому враховувались політичний і расовий

мотиви.

Важливою складовою діяльності окупаційного апарату була політика примусової праці, яка здійснювалася у двох напрямках: вигнання населення на роботи до Німеччини та насильницьке залучення до робіт безпосередньо в окупаційних зонах. Доведено, що основна «робота» виконувалась біржами праці (у містах) та апаратами старост і бургомістрів (у сільській місцевості) за активної підтримки адміністративних та каральних органів, вермахту із застосуванням покарань: від позбавлення продовольчих карток і стягнення штрафів до фізичного знищення. Встановлено, що проведення цієї політики в різних адміністративно-територіальних утвореннях мало як спільні, так і відмінні риси й змінювалось у залежності від перебігу подій на фронтах та під впливом інших чинників.

Форми та методи широкомасштабного грабежу були різними. Мав місце як організований, так і неорганізований, прихований і неприхований грабіж, на державному рівні й на рівні задоволення матеріальних інтересів осіб управлінського, господарського апаратів, особового складу гітлерівської армії та її союзників. Хабарництво і спекуляція набули величезного розмаху. Об'єктами грабежу було практично все: від фабричного устаткування до чорнозему, від готової продукції й сировини до культурних цінностей, особистих речей місцевого населення.

Під час відступу окупантів з території України своєї кульмінації досягло застосування тактики «спаленої землі». Масову евакуацію супроводжували масові вбивства людей, грабежі, зруйнування і знищення майна, продуктів харчування тощо. Дослідження показало, що форми та методи діяльності окупаційних органів відповідали завданням, які ставились перед ними й були злочинними по своїй суті, суперечили вимогам норм і положень міжнародних конвенцій та угод.

У третьому розділі - "Наслідки та правова оцінка окупаційного режиму" - показано результати існування німецько-фашистського режиму в Україні, а саме - людські втрати та нанесення збитків народному господарству і культурі, а також дана його правова оцінка.

Трагічну долю містечок Лідіце, Орадур, Марцебатто в Україні розділили більше ніж 250 сіл. Причому 171 з них припадає на чотири "партизанські" області - Волинську, Житомирську, Сумську і Чернігівську, що було наслідком планомірного винищення мирного населення під виглядом боротьби з рухом Опору, результатом цілеспрямованої окупаційної політики. В Україні відомо не менше 250 місць масового знищення людей.

Сотні тисяч громадян після тяжких мук загинули в 230 таборах

примусової праці та гетто. Вони діяли протягом всього періоду окупації чи досить довгий час і являлись концтаборами "звичайного типу": була відсутня спеціальна техніка знищення людей - газові камери, крематорії. Та відповідний підбір "кадрів" катів, їх підготовка та умови режиму, незалежно від того, як ці табори називались у документах окупантів, служили цілям масового умиртвіння в'язнів.

Втрати України в людях становлять близько 50 відсотків усіх людських втрат на окупованих територіях СРСР. Про інтенсивність, з якою працювала фашистська машина терору, можна судити по тому, що кожного дня на території України гинуло від рук загарбників у середньому 4400 чоловік мирного населення.

Масовий геноцид щодо національних меншин і, зокрема, євреїв є частиною загальної катастрофи, яку пережив український народ. Причому, якщо на початку окупації гітлерівці надавали стратам євреїв вигляду "відплатних заходів" за жорстокості, вчинені "жидо-більшовицьким режимом", то пізніше здійснювалось їх неприкрите тотальне винищення.

Необмежений грабж сільськогосподарських продуктів та цілеспрямовані заходи стали причиною голодного мору людей, у першу чергу у великих містах та інших населених пунктах. Десятки тисяч мирних жителів та військовополонених загинули через це та в результаті епідемії, викликаних злочинним вирішенням питання охорони здоров'я в окупаційних зонах. Жертвами насамперед ставали діти, літні люди, поранені військовополонені.

Окупаційний механізм в Україні включав більше 180-ти великих стаціонарних таборів для військовополонених, в яких, всупереч нормам міжнародного права, вони знищувались при використанні на найбільш тяжких, часто смертельно-небезпечних роботах, а також в результаті навмисного поширення хвороб, недоїдання, сваволі охорони тощо.

Політика примусового використання праці людей на території Німеччини призвела до того, що з України було вивезено близько 2,4 млн. чоловік, що поряд з іншими чинниками викликало значні демографічні зрушення, катастрофічне скорочення населення, відобразилось на долі майбутніх поколінь.

Руйнування і пограбування сіл і міст, промисловості й транспорту, яке було складовою частиною політики, що планомірно проводилась у життя окупаційними органами гітлерівської Німеччини та її союзниками на українській території згідно "Директив по управлінню економікою в окупованих східних областях" та інших документів, завдало непоправних втрат

економіці і культурі республіки. Окупаційний режим, як система злочинних методів і заходів, повною мірою слугував всебічному забезпеченню економіки держав-агресорів, їх населення та армій сировиною, награваними матеріальними цінностями, продовольством і залишив по собі страхітливі наслідки.

Організована й планомірна діяльність на захопленій території України окупаційних адміністративних та каральних органів, армійських підрозділів Німеччини та її союзників включала скоєння військових злочинів та злочинів проти людяності, а саме: винищення та тероризування цивільного населення, військовополонених, вбивство заручників, розграбування суспільної, державної та приватної власності, культурних цінностей, спустошення, не виправдане військовою необхідністю, переслідування за політичними та расовими мотивами тощо.

Окупаційний режим в Україні був злочинною системою окупаційних органів, які забезпечували проведення комплексу соціально-економічних, політичних, ідеологічних заходів з порушенням норм міжнародного права, права націй на самовизначення, суверенітет, по насильницькому встановленню неподільного панування і позбавлення перспектив існування українського народу і його державності.

У висновках підведені підсумки дисертаційної роботи, сформульовані основні результати дослідження.

Додатки містять 8 документів (накази, розпорядження, заяви) військового командування та окупаційної адміністрації; 13 таблиць, які відбивають дані щодо адміністративного поділу, площі, кількості населення в окупованих районах, сил поліції та інших каральних підрозділів, складу німецької та румунської адміністрації і наслідків окупаційного режиму; 3 схеми організації військової влади, цивільних органів управління, місцевої німецької військової комендатури.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях автора:

1. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал.— 1997.— № 3.— С.90-101.
2. Плани війни та характер окупаційного режиму в Україні 1941-1944 рр. (Історико-правовий аспект) // Право України.— 1997.— №5.— С.78-81.
3. Адміністративно-територіальний поділ та окупаційні органи рейхскомісаріату Україна (1941-1944 рр.) // Нова політика.— 1997.— №3.— С.51-56.
4. Порушення законів і звичаїв війни під час німецько-фашистського окупаційного режиму в Україні // Сторінки історії.— К.: Національний

технічний університет України, 1997.— С.77-81.

5. Органи управління в Україні під час фашистської окупації // Пам'ять століть.— 1997.— №5.— С.121-126.
6. Нарушение прав человека и оккупационный режим в Украине 1941-1944 гг. // Материалы Международной научно-практической конференции “Права человека в условиях становления гражданского общества”.— Курск: Изд. РОСИ, 1997.— С.172-173.
7. Порухення міжнародно-правових норм про охорону культурних цінностей під час німецько-фашистської окупації України (1941-1944 рр.) // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Право і культура: теорія і практика.”— К.: МП “Леся”, 1997.— С.170-173.

Рекотов П.В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941-1944рр.(Історико-правовий аспект).— Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 - теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. - Університет внутрішніх справ, Харків, 1997.

Дисертація присвячена історії України періоду окупації 1941-1944 рр. В історико-правовому аспекті в роботі досліджені питання встановлення й існування німецько-фашистського окупаційного режиму в Україні, терористичний окупаційний апарат, його структура, склад, функції, завдання, форми і методи діяльності та її наслідки. Встановлено, що окупаційний режим являв собою злочинну військово-поліцейську, адміністративно-господарську систему органів і заходів, направлену всупереч законам та звичаям війни на поневолення, колонізацію і анексування захоплених областей України.

Ключові слова: окупація, окупаційний режим, окупаційний апарат, закони і звичаї війни, діяльність, злочини, наслідки.

Рекотов П.В. Немецко-фашистский оккупационный режим в Украине 1941-1944 гг. (Историко-правовой аспект).— Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 - теория и история государства и права; история политических и правовых учений. - Университет внутренних дел, Харьков, 1997.

Диссертация посвящена истории Украины периода оккупации 1941-

1944 гг. В работе в историко-правовом аспекте исследованы вопросы установления и осуществления немецко-фашистского оккупационного режима в Украине, террористический оккупационный аппарат, его структура, состав, функции, задачи, формы и методы деятельности и её последствия. Установлено, что оккупационный режим представлял собой преступную военно-полицейскую, административно-хозяйственную систему органов и мероприятий, направленную вопреки законам и обычаям войны на порабощение, колонизацию и аннексирование захваченных областей Украины.

Ключевые слова: оккупация, оккупационный режим, оккупационный аппарат, законы и обычаи войны, деятельность, преступления, последствия.

Rekotov P.V. German-fascist occupation regime in Ukraine in 1941-1944. (Historical-legal aspect).— Manuscript.

Dissertation for scientific degree of the candidate of juridical sciences, speciality 12.00.01 - theory and history of the state and right; history of the political and legal doctrines. - University of inner affairs, Kharkov, 1997.

The dissertation is devoted to the history of the occupation's period in Ukraine in 1941-1944. In this dissertation, in the historical-legal aspect, analyzed the questions of growing and being of the German-fascist occupation regime in Ukraine, terrorist's occupation machine, it's structure, problems, functions, tasks, forms and methods of its activity and its consequences. It was established, that regime of occupation was presented as criminal military-police, administrative and economical system of organs and measures, to enslave, colonization and annexing of the usurpation regions of Ukraine, in spite of laws and customs of the war.

Key words: occupation, occupational regime, occupational machine, laws and customs of the war, activity, crimes, consequences.

Здано до набору 31.10.97. Підписано до друку 06.11.97. Формат 60x90/16.
Папір тилографський №1. Гарнітура TextBook. Ум. друк. арк. 1.11. Тираж 100 прим.
Вид. №85. Зам. №7. Безкоштовно. Комп'ютерний набір Microsoft Word for Windows '95.
Запорізький юридичний інститут МВС України, м. Запоріжжя, Північне шосе, 113.

434582

AB 38.843